

Az alternatív pedagógiák nyomában

Kezdetben könnyű volt. A magyarországi gyermektanulmányozás nemcsak hogy lépést tartott a reformpedagógia nyugati székvárosaiban történetekkel, hanem a fiatal világváros, Budapest maga is egyik nemzetközileg elismert szellemi központja volt az új nevelésről való gondolkodásnak és cselekvésnek. Tessék csak Nagy Lászlóra gondolni. Budapest? Még Nagybecskerek is beírta nevét a neveléstörténetbe a századelőn mint jeles reformpedagógiai kezdeményezések és nemzetközi tájékozódás színtere! Olyannyira szinkronban volt ez ekkor – szintűgy tőlünk északkeletre, hogy joggal vetődik fel a gondolat: vajon az egész reformpedagógiai gondolkodásmód – úgymint a művészeti modernizmus, avantgárd – nem is a modern centrumok szellemi leleménye, hanem a felzárkózás parancsától megriadt-nekilódult „perifériáké”? (Ennek megítélése ezúttal nem feladatom.)

Aztán egy kicsit nehezebb. A magyar pedagógiai progresszió sok elképzelése találkozott a Tanácsköztársaság utópiájával, a fehér terror s a Horthy-korszak idején ez a kapcsolat nem maradt büntetlen. Külső vagy belső emigráció, nyugdíj, elhallgatás, óvatos újrakezdés egy erősödő német és konzervatív orientáció közepette...

Rövid európai tavasz a rettenetes háború után. *Karácsony Sándor*, illetve *Mérei Ferenc* a főszereplő. De a korrekt szintézisre törő *Kiss Árpád–Faragó László*-kötet 1948-ban (Az új nevelés kérdései) már a szigorú és roppant dogmatikus bíráló tárgya lett. A magyarországi szakma mesterségesen – ezúttal még hatékonyabban – elzárattott a reformpedagógia szakirodalma elől. Ezúttal sem szakmai, hanem politikai-ideológiai okokból. Tragikomikus a dologban, hogy a nyugat-európai tájékozódásnál is nehezebb volt a húszas évek szovjet-orosz reformtörekvéseiről hallani, e híreket még jobban elfojtotta a politika. S ha a két háború között álcímen (*Mr. Dalton*) még megjelenhetett Kosztya Rjabcev naplója, az új, immár szocialista kiadásra a hatvanas évek közepéig kellett várni. (Hogy aztán harmadik kiadásban a nyolcvanas években a Móra Kiadó újra „dekódolja” a címet – K. R. naplója címen jelent meg az ifjúsági regénynek sem érdektelen írás a szovjet-orosz reformiskoláról –, nehogy elriassza az olvasót már a cím

is, hogy most egy szovjet kisfiú iskolai történetét olvassa. (Habent sua fata libelli.)

A történeti érdem a Tankönyvkiadónak, s személy szerint a korrekt neveléstörténészé, *Vág Ottó*-é. Vállalkozásukban a hetvenes évek közepétől jelent meg a Pedagógiai források című kötet sorozat, mely évtizedes kimaradás pótlására volt hivatott, olykor óvatos kritikával ugyan, de hozzáférhetővé tette a reformpedagógia csaknem minden fontos alapművét. Nem egyszerűen politikai taktika volt, hogy a kötetek csaknem fele szovjet, szovjet-orosz szerzőtől származott. Tény (ahogyan ezt ebben az időben *Köte Sándor* monográfiája, *Szebenyi Péter* tanulmánya is igazolta): a húszas évek szovjet-orosz pedagógiája (*Sackij, Blonszkij*, maga *Krupszkaja* és *Makarenko* is) szerves része volt egy európai folyamatnak.

De az olvasó örömmel találkozott a korábban kiátkozott művekkel (*Ellen Key* korszak-elnevező művével – A gyermek évszázada –, *Claparède, Decroly, Dewey, Durkheim, Freinet, Kerschensteiner, Meumann, Montessori, Parkhurst* és mások alapvető írásaival. Még óvatosabb csomagolásban – elrejtve egy semleges kötet cím mögé – a leginkább kiátkozott „non-direktív”, *Neill* is megjelent (bő ismertetésben, s nem fordításban). Aztán megjelent a lengyel *Chmaj* átfogó monográfiája (Utak és tévutak a XX. század pedagógiájában), s

Vág professzor is összefoglalta álláspontját (Reformelméletek és reformmozgalmak a pedagógiában című, 1985-ben megjelent kötetében). Az ő „pantheónjában” Ellen Key, John Dewey, Edouard Claparède és Anton Makarenko kapott helyet. A hazai reformpedagógiai tradíciók bemutatásában *Bizás László* és *Köte Sándor* serénykedett.

Sok ez, de nem minden.

Ezért aztán a nyolcvanas évek második felének, végének reformok, innovációk irányában tájékozódó, elsősorban gyakorlati szakemberei mohón kutattak új források után. *Horváth Attila* is, az Iskolafejlesztési Alapítvány ún. Altern sorozatának bevezető előszavában a történelmi emlékezet hiányára hívta fel a figyelmet – a JenaPlan (holland inkarnációja) és a „projekt módszer” elemzése állt az első kötetek középpontjában, hogy aztán a sorozat elkanyarodjon a történelmi hiánypótlástól, és kortárs-törekvésekre hívja fel a figyelmet. Ugyanebben a műhelyben készülődött a Waldorf-reinkarnáció – *Vekerdy Tamás* sorra írta könyveit, s óvott más („apokrif”) *Steiner*-fordítások közlésétől. Érdekes jelenség – tűnődik az elemző. Ez a két szerző (Petersen és Steiner) nem fért a Vág Ottó szerkesztette sorozatba 10 évvel ezelőtt. Talán az NDK-val kialakult kultúrdiplomácia szabályai nem engedték? Könnyen lehet, hiszen Petersent 1950-ben szabályosan betiltotta mint fasiszta kollaboránst, a kelet-német állam. S ha a nagy zenepedagógust, *Carl Orff*-t is ideszámítjuk, akkor valószínű a feltételezésünk. Ámbár az is tény, hogy a Carmina Burana mára igen népszerűvé vált szerzője a *Kodály*-zenepedagógiának is valóságos alternatívája, mondhatni konkurenciája volt, lett volna...

Aztán a másik *Horváth Attila* felvette a Freinet-mozgalom zászlaját! Megindult a forráskiadás, s az interpretációk sora is. (Ne feledkezzünk meg *Bakonyi Anna* korrekten elemzéséről, aki példamutató összevetésben mutatja be ebben az időben az óvodapedagógia nagy alternatíváit.)

Az érdeklődés nagy volt. Mindenki megváltókat keresett. S kereste a forrásokat. *Németh András* is hozzálátott kismonográfiája megírásához. A Pedagógiai Szemle alig győzte a publikációkat.

Jellegzetesnek mondható, hogy a reformpedagógiáról többféle értelmezés, többféle rendszertan látott napvilágot. Mintegy évtized távlatából talán érdemes összevetni őket. (Annál is inkább, mert egyesek – legyenek konzervatívok, vagy modernek: konstruktívok, a reformpedagógiák alkonyát jósolják, s a magyar – kelet-európai – érdeklődés fellángolását is merőben a mesterségesen késleltetett érdeklődés gátszakadása-ként értelmezik.)

Németh András tehát (A reformpedagógia múltja és jelene) két alapvető korszakot különböztet meg. A klasszikus korszakot (tehát a század első felét) nevezi a reformpedagógia korszakának – nagy, iskolateremtő atyák nevével jellemzi e korszakot –, s a század második felének jelenségeit, a meghatározó mesterek hiánya mellett kialakuló különböző törekvéseket nevezi alternatívnak. Szerinte ez az alapvető különbség.

A korszakolás igazolható. Bár – megítélésem szerint – legalább három, ha nem négy korszak van. Az elsőnek csakugyan külföldi (különböző országok számára különböző végzetet jelentő) első világháború. Milyen érdekes egybeesés: Karácsony és Freinet, bizonyos fokig R. Steiner gondolkodásmódjában, mondhatni: élményvilágában is ott az első világégés katartikus élménye. Az egyén, a fejlődő egyén, a természet-törvények szerint fejlődő egyén, az én, a gyermek felszabadításának kérdésfeltevése után a két háború közti nagy iskolaalapító gondolatok középpontjába inkább az identitás, a szocializáció, a közösség problematikája kerül (Petersentől Makarenkóig, hogy aztán a korszak tragikus szimbóluma mégis csak a varsói Öreg Doktor, a növendékeit a haláltáborba kísérő *Janusz Korczak* legyen). Megkerülhetetlen a korszakolás számára 1945–1948 (*Langevin-Wallon* ott, *Kardos László* itt). S alighanem 1968 (a diáklázadások éve) a negyedik korszak jelképes évszáma. Ám reform és alternatíva között a lényeges különbségtétel ott kezdődik, amikor az iskolaalapítók lemondanak arról, hogy találmányuk megváltó ír a világ bajára, amikor tehát nem a világ (legalább az iskola világa) átfogó megreformálásáról álmodoznak, nem archimédeszi, hanem talpalatnyi helyet kö-

vetelnek maguknak a világban, expanzívításuk korlátaival számot vetnek, s a nagyvárosi alternatív életformák közegében letelepednek a maguk szigetén. Voltaképpen a reformer ösatyák ereje is egy-egy szigetre futotta (a következő tengerárig), de ők sosem adták fel a reményt, hogy az ő megoldásuk mindenki számára a legjobb...

De ne vágjunk a dolgok elébe! A hazai elméletben más tipológia is található. Gáspár László (*Kelemen Elemérrel* készített posztumusz) neveléstörténetében (Problémacentrikus neveléstörténet) három plusz egy típust képez – a hagyományos „herbartista könyviskola” modern tagadásaként. A tanulóiskolát, a munkaiskolát s a nevelőiskolát. Úgy látja, hogy a megosztott embert nevelő régi iskola modernizációjára három, szociológiailag is jól megragadható tömegbázisra építő iskolatípus jött létre a 20. század reformhullámaiban. A negyedik – szerinte – szintézis, s feloldja a társadalmi tagozódást leképező tagolt reformiskola képet is.

E szintézis-iskolának Gáspár László – méltó büszkeséggel, s szív-szorító keserűséggel a maga kísérleti programjait tekinti. Nem csupán a korai halálnak kijáró kegyelet diktálja bennem a szót – a maga módján igaza is van –, a „szentlőrinci modell” a maga nemében valóban egyedülálló új típus. Ha nem is egészen úgy, mint ahogy a „marxizmus-reneszánsz” elkötelezett híveként megalkotója gondolta. A szentlőrinci iskola a munkaiskolák közül egyedülállóan gondolta át modern módra a tanulás, illetve a tananyag problémáit, s a munkaiskolák között egyedülállóan terjesztette ki a pedagógiai céllal szervezett munkatevékenység értelmezését a gazdálkodásra, a jövedelemelosztásra, Gáspár nem szerette szóval: a vállalkozás kultúrájára.

delta át modern módra a tanulás, illetve a tananyag problémáit, s a munkaiskolák között egyedülállóan terjesztette ki a pedagógiai céllal szervezett munkatevékenység értelmezését a gazdálkodásra, a jövedelemelosztásra, Gáspár nem szerette szóval: a vállalkozás kultúrájára.

Ehhez a kiterjesztéshez azonban nem a Gáspár által óhajtott szocializmus-reform szolgáltatta a kihívást, hanem a privatizációnak, a piacgazdaságnak, az árutermelésnek az a sajátos módja, amely a létező szocializmus utolsó éveiben hazánkban létezett... egészen addig, míg a munkaerő-főlőleg – egy időre legalábbis – kiiktatta a szakképzetlen gyermekmunkaerő bármilyen nemes célú foglalkoztatásának relevanciáját.

Térjünk vissza Gáspár három alaptípusára! Hogy a felosztással gond van, arról az tanúskodik, hogy Makarenko megjelenik a munkaiskola rovatban és a nevelőiskola rovatban is, hasonlóképpen Dewey is „szétterpeszkedik”. Freinet tanító úr pedig egyenesen a nevelőiskolai csoportba kerül. (Nota bene: őt Németh And-

rás a munkaiskola típusába rendezi, holott a vence-i néptanító, *Rousseau* hűséges követője nem győzött a travail-jeux-ról, jeux-travail-ról írni, azaz a munka és a játék tevékenységének gyerekkori szétválaszthatatlanságát vallotta.) A rendszer koherens, ám a valóság mégsem fér bele.

Mihály Ottó (Bevezetés a nevelésfilozófiába) modelljeinek felrajzolása során óva-

kodik a példaktól, sőt jelzi azt is, hogy a valóság ritkán teremt tiszta modelleket, a dolog mindig eklektikusabb. Nem is reformpedagógiai tipológiát ad. Ő az intézménytörténet egészét képzeli elhelyezhetőnek a négy alaptípusban. A „töltőállomás” ikonjával jelképezhető hagyományos iskola tagadására szerinte három válasz született. Az „üvegház” jelképezi a pszichologista reformiskolákat (ahol kellő táplálék és klíma mellett „magától nő” a növény), „forradalmi iskola” a másik válasz (a földosztó NÉKOSZ, a pálinkafőzőket összevező Makarenko, a Fekete Szeptember mozgalom iskolái sorolódnak példaként nála ide – a „holnapra megforgatjuk az egész világot” pedagógiai imperatívusza), s végül a „piac, az agóra” a jelképe a „megegyezések, az alku” iskolájának, ahová ő Dewey munkásságát helyezi – s bár visszafogja elköteleződésének közlését, szemmel láthatóan ennek a típusnak „szurkol”.

Kedves ezredvégi, reformpedagógiákat olvasó! Melyik tipológiát választod? Egyelőre neked kell döntened.

S hogy nehezítsük a döntést, vegyük sora a gyakorlatias válaszokat is.

Az elmúlt évtizedben a helyyel-közzel (olykor újra) megjelenő monografikus kiadványok mellett gazdag a szöveggyűjtemények, chrestomatiák tárháza is. Vajon milyen ezek reformpedagógia-képe? Írásom e második részében ezt az összehasonlítást kívánom elvégezni.

Nem tagadom, az érintettség okán is, hiszen a Magyar Drámapedagógiai Társaság megbízásából (alighanem az elsők között, 1993-ban) magam is szerkesztettem Reformpedagógiai olvasókönyvet. S nem pusztán a „donátor” megörökítésének erkölcsi kötelezettsége diktált, amikor ebben a szöveggyűjteményben – a reformpedagógiák szerves részeként – mutattatott fel a drámapedagógia is. Ebben a kötetben – összehasonlítva a többivel – nagyobb a hazai gyermektanulmányi mozgalom reprezentációja, szóhoz jut Karácsony Sándor, Németh László és Mérei Ferenc. Továbbá az „iskolátlantítás” mozgalmi, a Gesamtschule, Gordon és Rogers, nemkülönben a magyar Kokas Klára (ma már sajnálom, hogy Ko-

dály kimaradt). „Szót kapott” a klasszikusok közül Dewey, Montessori, a projekt-módszer, Decroly, Claparède, a Waldorf, Moreno, Korczak és Freinet, Szentlőrinc és az ÉKP. (Az előszó méltatta a szovjet-országi hagyomány értékeit.)

1994-ben a debreceni Nevelésért Szövetség kiadásában Alternatív pedagógiák címen jelent meg szöveggyűjtemény *Nanszákne Cserfalvi Ilona* szerkesztésében. Ő Steinert (Waldorf), Montessorit, Freinet-t, a JanaPlan-t, a Dalton-plant helyezi központba. A kortárs hazai törekvések közül nála is Vekerdy solymári Waldorf-kombinátja áll az első helyen, *Ranschburg Ágnes és Fehér József András* „jungianus Életfa-iskolája” – végül ez nem valósult meg – kapott oldalakat, s a „4H mozgalom”, végül egy helyi, debreceni innováció, a Fazekas Mihály Általános Iskola átfogó „személyiségfejlesztő” kísérlete került a kötetbe.

A hagyományok hivatásos őrzője, az OPKM is hozzá kívánt járulni az érdeklődés kielégítéséhez. 1996-ban *Celler Zsuzsa* adott közre kötetet Vág Ottó bevezetőjével és biográfiai kislexikonjával *Válogatás a XX. század külföldi pedagógiai irodalmából* címmel. A Pedagógiai források „sikeres” szerzői mind hozzájutnak egy-egy fontos publikációhoz – az óvatos szerkesztési elv a szerzők nevének alfabetikus sorrendjében közli az írásokat (így Claparède, Dewey, Durkheim, Freinet, *Kerschensteiner*, *Key*, Makarenko, *Meumann*, Montessori, Neill), s a Tankönyvkiadó-sorozathoz képest új szerzők – megjelenésük jelzi a fokozódó nyitottságot, hiszen a konzervatív *Maritain*, a „misztikus Steiner, a legendás Neill – eredeti szöveggel végre! –, a „freudista” *Anna Freud*, a méltatlanul alig ismert Korczak, a filozófus *Russel*, nemkülönben *Aichhorn*, *Spranger* és a „projektes” klasszikus *Kilpatrick* jutott egy-egy közleményhez – gazdagítva-felelevenítve ismereteinket a 20. századról, a gyermekeknek ígért s dolgozóéletlen elmúló száz esztendőről.

1997-ben a Budapesti Tanítóképző Főiskola bízta meg *Czike Bernadettet*, az Alternatív Pedagógiai Műhely aktivistáját, hogy szerkesszen antológiát a hazai alternatívák-

ról (Fejezetek az alternatív nevelés gyakorlatából). A kötetben immár a hazai megvalósulás példái olvashatók: a tematikus ciklusokban a Rogers-, a Waldorf-, a Lauder-, a Freinet-, a Montessori-, a Burattino-iskola és a Gyermek Ház életébe, pedagógiai törekvéseibe pillanthatunk be.

1998-ban az Eötvös József Könyvkiadó Pukánszky Béla és Zsolnai Anikó szerkesztésében adott közre egy szöveggyűjteményt (Pedagógiák az ezredfordulón). A szerkesztők négy nagy ciklust alkottak. A „tradicionális reformpedagógiák” mai helyzetéről szólván Montessori, a Waldorf, Freinet, Petersen és – végre! – Neill neve és hagyatéka vetődik fel. Az „alternatív pedagógiákról” szóló második rész a „holisztikus” nevelésről és a „zöld pedagógiáról” szól kiemelten. A „posztmoderné” a negyedik fejezet. Zrinszky László elegáns elemzését az antipedagógiáról eredeti Illich-szöveg előzi meg („A társadalom iskolátlanságáról”). A hazai törekvéseket bemutató zárófejezet hivatkozási pontjai hagyományosan: Gáspár Szentlőrince, Zsolnai ÉKP-ja.

Kész a leltár? Érzékelhető a közmegegyezés néhány nagy körül. A NAT első koncepciójához készült Alapelvek is a Freinet, Waldorf, Montessori-hármast „nevesítette” annak idején, 1993-ban.

Szegényesnek tartom a hazai tradíciók hozzáférhetőségét, a magyar Gyermektanulmány, s a magyar új iskolák hagyatéka ennél jóval elevebb! A magam részéről elégedetlen vagyok a Korczak-recepcióval. Vannak „vakfoltok”. A holland tradíciók elevenek (a reformpedagógiák holland szakértője, E.

Skiera kedvelt magyarországi szerző), kevesebbet tudunk – legalábbis a reformpedagógiai antológiákból – Dániáról (miközben a dán oktatáspolitikai kedvenc témája volt a nyugati útbeszámolóknak), Freinet mintha beárnyékolná a franciákat, még tán Piaget-t is. Szinte semmit nem tudunk az olaszok-ról, a spanyolokról is csak sajtóban (az Ifjúsági Szemle című, már nem létező folyóirat – a KISZ lapja volt – meghökkentően korai, 1987-es, alternatív pedagógiai különszámában lehetett olvasni a Barbiana-iskoláról). Alig tudni Amerikáról (*Benjamin Spockot*

halála után megfanyalagta a hazai szakirodalom), a „community school”-nak (az ÁMK-k egyik mintaképe) jóformán nincs magyar szakirodalma (mint ahogy a hazai innovációk bemutatói sem veszik fel listájukra az integrált közösségi-oktatási intézményt), egy PSZM-kötet őrzi a nagy fontosságú „Város mint iskola” tradícióit (s mutatja be a magyar megvalósítást). Latin-Amerikáról végképp semmit nem tudunk. Az életében legendássá vált Paolo Freire úgy halt meg kilencvenévesen, hogy észre sem vettük.

Kelet-Európára

nincs kitekintésünk. Milyen tradíciók felelevenítésén fáradoznak egykori és mai sorstársaink? Jó lenne tudni!

Nem szokták a reformpedagógiai antológiákban emlegetni a serdülőmozgalmak hőskorszakát, s a közművelődés gyermekkedeményezéseit sem.

A közoktatás-politika a NAT-revizió során új szabályozást készít elő az ún. alternatív iskolák számára – önálló ún. irányelvük lesz, melyre sajátos „kerettantervek” épülhetnek. A szaktudományos, tárgyilagos típo-

*1998-ban az Eötvös József Könyvkiadó
Pukánszky Béla
és Zsolnai Anikó
szerkesztésében adott közre
egy szöveggyűjteményt
(Pedagógiák az ezredfordulón).
A szerkesztők négy nagy
ciklust alkottak.
A „tradicionális reformpedagógiák”
mai helyzetéről szólván Montessori,
a Waldorf, Freinet, Petersen
és – végre! – Neill neve
és hagyatéka vetődik fel. Az „alternatív
pedagógiákról” szóló második rész a
„holisztikus” nevelésről és a „zöld
pedagógiáról” szól kiemelten.
A „posztmoderné”
a negyedik fejezet.*

lógia egyszerre felértékelődik majd. Bizonyára megindul a tülekedés: felférni erre a „különvonatra” – ez mégsem a tömegiskola „marhavagonja”. Vajon milyen szempontok alapján „tagosítja” majd a hatalom a 20. század elejének legszebb utópiái nyomán kialakult és hazánkban a század utolsó harmadában váratlan televényre talált tenyé-

szetet? Mi biztosít majd nagyobb szabadságot? A koherens és jól megszerkesztett rendszeren, vagy az organikus burjánzást követni alig tudó leírás?

Ennek megválaszolása egyelőre nem feladatom.

Trencsényi László

Csenyéte antológia

Az Előszótól az Utószóig izgalmasan kalandos utazásban részesül az olvasó. A szerkesztő-idegenvezetők a csereháti kis falucska sikerekkel-kudarokkal váltakozó, de mégis az öröm fényében ragyogó hétköznapjainak csodálatos világába vezetnek bennünket. A megértően szeretetteljes adás és a hitelességből fakadó befogadás pólusáiban éli mindennapjait a csenyétei roma közösség. Mély küldetéstudattal bíró, de a másság értékrendszerét tiszteletben tartó, elfogadó gadzsó pedagógusok együttműködése az egész faluközösséggel – ez sugárzik a kötet tartalmából.

Múlt–jelen–jövő perspektívái adják a könyv szerkezetét, külön hangsúlyt adva a jelen helyzetnek a roma faluban. A gondolatok fókuszában pedig a falucska 6–10 éves korosztálya áll, a jövőt építő új generáció, akik közül már kikerült a bibliát legkedveltebb olvasmányának tartó fiatal is. E könyv a sok szép, hallatlanul örömteljes, boldogító eredmény mellett mégis reális marad, nem járnak a fellegekben a benne foglalt írások szerzői. Tudják, hogy a rájuk bízottak világa „egy egészen más dimenzióban létezik”.

Kik és miről írnak az antológiában? Zömében pedagógus kollégáink, a mindennapi gyakorlat munkásai, akik mögött megtaláljuk a különböző tudományágak kiváló szakkutatóit is. A ma jelenségeit a múlt történéseinek okfeltárással elemzik szociológusok teljesen új megközelítésben. E szemléletmód modell lehetne más, hasonló helyzetű települések történetének háttérvizsgálatához is. – A közelmúlt – a rendszerváltás ideje – történéseinek majd egy évtized előtti viszonyait „láttelezte” az újság-

író, amikor úgymond szubjektív krónikát írt, s most azt kérdezi önmagától és tőlünk – akik olvassuk írását –, hogy „mi az, amit 1991-ben reálisan mértem fel, és mi az, amit megcáfolt az idő”. A csenyétei iskolapélda című fejezet a könyv gerince és egyben ars poeticája. A közismert alternatív iskolaprogramok között a csenyétei program nem valami egészen különleges, de mégis más, mint az általunk ismertek. Szakszerű áttekinthető válogatással, elemek felhasználásával, beépítésével született valami új, a már említett „más dimenzió” tudomásulvételével, úgy, hogy elkerülve a szinkretizmust, megtalálták a programszerkesztők a speciálisan itt alkalmazhatót.

Ezután a település viszonyainak leírása következik. A valóságban azonban a helyzetelemzés megelőzte a programkészítést, hisz ehhez kellett adaptálódni. – Az eszközrendszerben a drámapedagógia és a művészeti nevelés kulcsszerepet kapnak. Mindez nem véletlen, hisz a romák mindennapi életvitelében ez a két terület meghatározó